

*Марија Ђорић**

ТЕРОР БУГАРСКИХ ОКУПАТОРА
У ВРАЊСКОМ КРАЈУ ЗА ВРЕМЕ
ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА**

Сажетак

Рад анализира систем терора који су успоставили Бугари током Првог светског рата над становницима јужне Србије, са посебним освртом на насиље које су бугарски окупатори починили у Врању и околини. Окупирањем територија Србије, Бугари су у Првом светском рату настојали да остваре идеју “Велике Бугарске”, позивајући се превасходно на одлуке Санстефанског мира. Вођени иредентистичким идејама Бугари су коришћењем пропаганде и ревизијом историјских чињеница вршили насилну бугаризацију српског становништва, тврдећи да је реч не о Србима, већ о “Моравским Бугарима”. С обзиром да бугаризовање Срба није могло да се спроведе мирним путем, бугарски окупатори су користили разне облике политичког насиља. Срби у Врању и околини су били интернирани, убијани и мучени само због тога што нису желели да се одрекну свог националног идентитета. Иако је систем бугарског терора био присутан на простору читавог Врања, у Сурдулици су се извршавале нај-

* Научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта «Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција» (евиденциони број 179009), финансираном од стране Министарства просвете и науке Републике Србије.

масовније и најбруталније егзекуције, о чему сведоче масовне гробнице Срба у овом крају.

Кључне речи: Први светски рат (1914–1918), Бугарска, терор, Врање, Србија, насиље, идентитет.

1. О српско-бугарским политичким односима

Српско-бугарски односи су кроз историју прошли вишеструке етапе - од пријатељства и савезништва, до непријатељства и рата. Овом темом су се у виду путописа, публицистике и огледа посебно бавили Јован Цвијић, Александар Белић, Стојан Новаковић, Милован Миловановић, Светислав Симић¹ и Јован Хаџи-Васиљевић, што је створило добру увертуру за дубља научна истраживања између два светска рата којима су се бавили научници попут Алексе Ивића и Божидара Ковачевића.² Дубљом анализом сложених српско-бугарских односа су се у послератном периоду бавили истраживачи попут Владимира Стојанчевића, Косте Милутиновића, Војислава Вучковића, Илије Николића, Бориславе Лилић итд.

Између Срба и Бугара су постојале веома значајне династијске везе (посебно у време Немањића), док је рецимо током Првог српског устанка Карађорђе имао у својим борбеним редовима бимбашу бугарског порекла, Драгана Папазоглуа, који се борио против Турака све до своје смрти 1808. године.³ Кнез Милош је такође неговао добре дипломатске односе са Бугарима, што се види по томе да је на путу до Цариграда више од месец дана провео у Бугарској као радо виђен гост.⁴ Српски кнез је много тога учинио на плану културног препорода Бугара помажући штампање бугарских књига и давањем стипендија бугарским ђацима за студира-

1 Милован Миловановић и Светислав Симић су први међу српским интелектуалцима писали о српско-бугарским односима у периоду пре Балканских ратова (1912-1913).

2 Види: Предговор Владимира Стојанчевића за књигу Бориславе Лилић, *Из прошлости српско-бугарских односа*, Институт за политичке студије, Београд, 1999.

3 Борислава Лилић, *Из прошлости српско-бугарских односа*, Институт за политичке студије, Београд, 1999.

4 Милош је имао заказан сусрет са турским султаном Махмудом II.

ње у Србији.⁵ Осим тога, Србија је у време Милошеве владавине понекад индиректно, а некад и директно, помагала бугарски народноослободилачки покрет. Непосредно по завршетку Другог српског устанка кнез Милош је са Бугарима одржавао претежно трговачке односе, али је и прихватио избеглице из Бугарске које су бежале у српску кнежевину након грчког устанка (1821-1827) и турско-руског рата (1828-1829). Посебно су се становници из западнобугарских крајева добро уклапали у ново српско окружење због велике сличности са домаћим становништвом. Наиме, осим језика, бугарско становништво је показивало и низ етнографских обележја који су били присутни и код Срба.⁶ Значајно помена је и склапања мешовитих бракова између Бугара и Срба, што је посебно било карактеристично између житеља Видинске казе и Неготинске нахије.

Основни камен спотицања у српско-бугарским односима у 19. веку било је опредељење становништва, које је могло да остане у бугарској кнежевини или да постане саставни део српске државе. Из тог периода је познат сукоб између становника Софијског и Видинског санцака. Док су први били за останак у Бугарској, други су се залагали за припајање српској држави.

Бугарске претензије према српским територијама отворено почињу да се показују са идејом “Велике Бугарске” која се рађа под окриљем бугарске цркве, када је турски султан 1870. године издао ферман о формирању самосталне бугарске цркве тј. Бугарске егзархије. У време турске владавине је целокупан православно-хришћански свет био под ингеренцијом цариградског патријарха, који је био из редова грчког клера. Тиме су Грци контролисали велики део духовне, али и световне власти, што није увек одговарало поробљеном хришћанском становништву. Како би наставили борбу за национално ослобођење (која није била одувек подржавана од стране цариградске патријаршије), Бугари су почели и борбу за црквену самосталност. Међутим, по стварању Егзархије, Бугарска је показала своје освајачке амбиције које су биле

5 Борислава Лилић, *Из прошлости српско-бугарских односа*, Институт за политичке студије, Београд, 1999, стр. 21-28.

6 Владимир, Стојанчевић, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 39.

усмерене не само ка црквеној доминацији, већ и према територијама јужне Србије и Македоније. У то време почиње прогон цариградских митрополита и епископа на Југу Србије, уместо којих се доводи бугарски клер. Посебно је у Врању Егзархија користила школско-црквену јурисдикцију коју је добила од султана за “бугаризацију српског народа”.⁷ Тада се у врањском крају успоставља двовлашће између Бугара и Срба које је бесомучно трајало све до Берлинског конгреса. Бугари су доводили своје свештенство али и своје учитеље, како би у Врању и околини у потпуности бугаризовали домаће становништво кроз образовање и религију. Захваљујући Берлинском конгресу 1878. године ослобођен је врањски, нишки, топлички и пиротски округ од турске власти, што је за последицу имало и ослобађање од бугарске егзархије.

Цариградска патријаршија је 1872. године прогласила Егзархију расколничком. Егзархија се убрзо од црквено-богослужбеног покрета трансформисала у екстремно националистичку институцију која је посебан анимозитет показивала према Србима. Колико су Бугари били сурови у обрачуну са српским живљем, а посебно са српским свештенством, пише у својим делима Владимир Стојанчевић. Наиме, Бугарска је 1872/73. године попу из Белоградичке нахије запретила да ће га заједно са змијом и мачком ставити у џак, а потом бацити у Дунав, уколико не забрани упражњавање типично српског обичаја – празновање славе.⁸ Изразити критичари Егзархије у српској јавности онога доба били су Васа Пелагић и Светозар Марковић.

Бугари су уклањали све што је подсећало на добросуседске трагове са Србима, посебно из доба кнеза Милоша који је на све начине помагао бугарски национално-ослободилачки покрет. Палиле су се црквене књиге у Рилском манастиру које је штампао у Србији кнез Милош, док се у Софијској епархији посебно радило на девастирању култа краља Милутина који је био веома популаран у бугарским крајевима.⁹

7 Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Економска политика, Београд, 1981, стр. 6.

8 Владимир Стојанчевић, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 83.

9 Владимир Стојанчевић, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, Институт за политичке студије, Београд, 2005.

Према Јовану Хаџи-Васиљевићу који се бавио истраживањем бугарско-српских односа, становништво у Врању је 7 година (колико је трајала Егзархија у овом крају), одолевало бугарском утицају, те је своје покојнике опојавало под ведрим небом, а децу крштавало у кућама.¹⁰ Ослобађањем Србије 1878. године није престала да постоји идеја о “Великој Бугарској”. Први повољан тренутак за реализацију експанзионистичке политике се рађа са Великим ратом у коме су Бугари учествовали на страни Централних сила тј. Немачке и Аустроугарске. Да би стала на страну Централних сила, Бугарска је захтевала територијално проширење које је укључивало просторе Источне Тракије, Јужне Србије и целу Македонију. Бугарска је напала Србију 14. октобра 1915. године. Тада почиње голгота српског становништва.

2. Терор Бугара у Врању и околини

О злочинима Бугара над становништвом Врања и околине током Првог светског рата знамо највише захваљујући врсном емпиријско-теоријском истраживању Јована Хаџи-Васиљевића који је непосредно учествовао у Великом рату, те је посматрао бугарски терор не само са становишта научника, већ и као војник.¹¹ Драгоцене податке о страдању становништва на Југу Србије је оставио и осведочени пријатељ српског народа Арчибалд Рајс, који је учествовао у писању извештаја о покољу над становницима Сурдулице. Од савремених истраживача можемо издвојити Сретена Динића и Александра Трајковића који су дали немали допринос у откривању злочина бугарских окупатора. Иначе, прва штампана књига о бугарским злочинима публикована је на фран-

10 Види: Јован Хаџи-Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Подружница потомака ратника ослободилачких ратова Србије од 1912. до 1918. године “4. октобар”, Врање, 2003.

11 Јован Хаџи-Васиљевић је прешао Албанију као припадник Моравске дивизије II позива. Своје утиске са ратишта је штампао у књигама. Видети више о томе у: Јован Хаџи-Васиљевић, *Кроз Албанију 1915. године*, Штампариа Св. Сава, Београд, 1929; Јован Хаџи-Васиљевић, *Са Крфа на солунско војиште*, Удружење потомака ратника ослободилачких ратова Србије од 1918. године, Врање, 2012; Јован Хаџи-Васиљевић, *Српска војска у европском рату*, Удружење потомака ратника ослободилачких ратова Србије од 1918. године, Врање, 2008.

цуском језику у три тома, и то одмах по завршетку рата 1919. године.¹² Након прегледа ових докумената подигнута је оптужница против 500 бугарских држављана, а тражено је да 25 лица буду изручена као главни ратни злочинци. Никола Пашић је у почетку сматрао да би се требало судити бугарском цару Фердинанду као и немачком владару Вилхелму, али се од тога у каснијем процесу одустало.¹³

Да бисмо разумели режим терора које су Бугари успоставили у Србији током окупације, морамо најпре одговорити на следеће питање: како су Бугари оправдавали територијалне претензије према изворно српским крајевима?

Бугарски терор као и њихове освајачке претензије су биле утемељене на неоснованој претпоставци да Срби који живе у Врању (и уопште у целој јужној Србији) нису Срби, већ “Моравски Бугари”, те је тако читав српски простор који су окупирали био назван “Моравском Бугарском”.

Ова фашисоидна идеја је поникла захваљујући стварању Санстефанске Бугарске.¹⁴ То је први изговор који су користили Бугари окупирајући Врање и Југ Србије, а други аргумент се проналазио у вишегодишњем офанзивном деловању Егзархије на овим просторима. Иако је целокупна територија Врања била изложена стравичном терору окупатора, најинтензивнији злочини су извршени у селу Ристовац¹⁵ и Ушевце, док у ширем врањском продручју Сурдулица представља највећу кланицу у коју су се доводили Срби са свих страна на мучење, убијање и интернирање.



12 Види: *Documentes relatives aux violations des conventions de la Haye et du Droit International en general, commises de 1915-1918. par les Bulgares en Serbie occupee*, I-III, Paris, 1919.

13 Види: Павловић Момчило (ур.), *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*, Институт за савремену историју, Београд, 2007, стр. 11-12.

14 “Санстефанска Бугарска” је добила на кратко српске територије, што су касније Бугари узимали за основ окупације српских крајева у Првом светском рату. Бугари су мислили да ће се лако ослободити Русије после Санстефанског мира. Исто тако су сматрали да се лако могу ослободити и немачког утицаја по завршетку Првог светског рата.

15 Све до акције Косте Пећанца, Бугари су заводили терор у овом селу. Након четничке акције, Бугари су у знак одмазде жртвовали Ристовац (убијено је 53 житеља овог села). Према: Хаџи Васиљевић Јован, *Бугарска зверства у Врању и околини*, Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922.

Одмах по окупацији Врања, Бугари су успоставили систем терора који је трајао све до краја рата. Терор се најопштије може одредити као врста политичког насиља које спроводе они који се налазе на власти, са циљем застрашивања¹⁶ целокупног становништва како би реализовали своје политичке циљеве. О владању уз помоћ застрашивања Драган Симеуновић каже следеће: “Симболичка функција насиља у терору се не огледа у намери вршења директног насиља над свима, већ у домену егземпалрне егзекуције израсле из могућности да свако буде објект насиља, и исто толико услед створене немогућности да се, без обзира на потпуну недужност, остане заштићен”.¹⁷ Бугари су у време окупације користили хипертрофирано насиље како би становништво Врања држали под контролом. О томе сведоче масовне гробнице у овом крају.¹⁸

Режим терора је у Врању завео начелник округа Цонев,¹⁹ док му је у томе помагао командант места, мајор Стојменов. Непосредно задужени за спровођење страховладе били су војници озлоглашеног 43. пука²⁰ којим је командовао Петар Калканџијев. Доласком у ову варошицу на Југу Србије, бугарски окупатори су најпре покушали да изврше добровољну бугаризацију становништва, а кад им то није пошло за руком, онда су почели са употребом силе. Направили су спискове “подобних” и “неподобних” грађана и “тајне одборе”, са задатком процењивања подобности Врањанаца за “бугарску ствар”. Како је већина становника Врања одбила да се бугаризује, за казну су интернирани у Бугарску. На том путу је већина њих убијена, а многи се никада нису ни вратили из заробљеништва. Хипертрофирано насиље²¹ током бугарске окупације је имало за циљ да превасходно уништи најуглед-

16 Страх је, како је Ерих Фром тврдио поред боли, најгора врста осећаја која се може јавити код човека. Видети више о томе у: Ерих Фром, *Анатомија људске деструктивности*, II део, Напријед, Загреб, 1986, стр. 23.

17 Драган Симеуновић, *Тероризам*, Правни факултет, Београд, 2009, стр. 23.

18 Тзв. “јаме безданке”.

19 Он је био први в. д. начелника округа у Врању.

20 Овај пук је најдуже остао у Врању, а контролисао је територију од Ниша до Скопља.

21 О култури насиља видети више у: Simeunović Dragan, “The Tradition of Collective Guilt as the Main Source of the Cultur of Violence”, *Science and Society-Nauka i društvo*, br. 2, 2014, str. 47-61.

није Врањанце, како би служили за пример другима.²² Тако су први на удару бугарског терора били најобразованији људи, међу којима су предњачили свештеници и учитељи.

Одбијање Врањанаца да се бугаризују је имало стравичне последице. Само у првих 6 месеци окупације, Бугари су убили у врањском крају око 4.000 грађана, међу којима је било око 500 интелектуалаца.²³ Насиље бугарских окупатора је извршавано у три фазе:²⁴

1. Прва фаза је подразумевала уништење интелигенције и угледних људи.

2. Друга фаза се заснивала на уништењу жена, које су према бугарској перцепцији сматране веома опасним непријатељима (вероватно из разлога што су децу училе матерњем језику и васпитавале у српском националном духу).²⁵ Бугари су “посебно опасним” сматрали жене из врањског и топличког краја и стога су им забрањивали да се слободно крећу и путују. То су могле чинити једино уколико су биле спремне да путују са бугарским културним друштвом, што је подразумевало да се добровољно бугаризују и одрекну српског порекла.

3. Последња, трећа фаза је тежила уништењу свега онога што је било синоним за српско национално биће.

Да би имали оправдање за терор који су спроводили над српским живљем, Бугари су се користили најстрашњим пропагандним триковима. Тако је на пример, у извештају Штаба моравске војноинспекцијске области под бројем 7079 од 20. новембра 1916. писало како у Врању наводно од 9.577

22 Према сведочењу Ј. Хаџи-Васиљевића најпре су врбовани кметови за “бугарску ствар”. Први међу кметовима који су одбили колаборацију са окупаторима били су Тома Михајловић и Харитон Миљковић, који су након тога у јануару 1916. мучки убијени. Види: Јован Хаџи-Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Подружница потомака ратника ослободилачких ратова Србије од 1912. до 1918. године “4. октобар”, Врање, 2003.

23 Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Економска политика, Београд, 1981, стр. 105.

24 Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини*, Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922, стр. 9.

25 Како би искоренили српско становништво и смањили наталитет, Бугари су подводили српске жене војницима који су боловали од венеричних болести. Према: Према: Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини*, Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922.

становника, њих 9.008 чине Бугари.²⁶ Лажирањем демографских података Бугари су желели да потврде да наводно штите интересе “Моравских Бугара” који су живели на територији окупирани Србије. Ево шта је о томе писао Јован Хаџи Васиљевић: “По начину и средствима којима су је спроводили, њихова пропагандна радња изазива одвратност свега културног света”²⁷, и додаје како је пропагандна активност у Врању више но игде у целој Србији била устремљена против српског језика и националног идентитета.

Да би успели у својим фашисоидним идејама бугарски окупатори су морали да промене свест аутохтоног српског становништва у Врању. Како им је то ишло веома тешко, определили су се за разне варијанте културног геноцида. Једна од забрана која је одмах уведена приликом окупације Врања јесте – забрана употребе српског језика. Врањанци су морали не само да подносе документа на бугарском језику, већ им је било забрањено да комуницирају на матерњем, тј. српском језику. Једна од тих бескрупулозних мера у оквиру спровођења културног геноцида је било спаљивање српских књига²⁸, што је учињено наредбом Главног штаба Бугарске, 3. маја 1916. године. Како истиче Јован Хаџи Васиљевић у својим записима, деца у Врању су вадилa своје књиге из ватре, иако су им бугарски војници претили силом.²⁹ Ипак треба рећи да нису баш све књиге спаљене, јер су Бугари издвојили оне књиге и списе које су сматрали важним и однели у Бугарску, док су посебно чували изводе из матичне књиге рођених, јер су на основу њих могли правити спискове “подобних” и “неподобних” грађана.

Бугари су скрнавили споменике српских покојника како би уништили доказе о томе да је на територији града Врања икада постојала српска нација. Непоштовање према мртвим српским ратницима из Балканских ратова најбоље описује

26 Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Економска политика, Београд, 1981, стр. 47.

27 Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини*, Културно-природно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922, стр. 68.

28 Поседовање књига на српском језику је било кажњиво као и поседовање оружја.

29 Поводом овог варварског чина је веома оштро реаговала женевска омладина, противећи се уништењу културног идентитета једног народа на овакав начин.

Арчибалд Рајс: “Бугари су се понашали као најгори варвари. Они су чак профанисали споменик погинулима 1912-13”.³⁰ Осим тога, окупатори су мењали и презимена покојника на надгробним споменицима у Врању, додајући им *ев* на крају. Ови “докази” су упућивани у Софију, како би се употпуниле тврдње о томе да је Врање заправо бугарска територија.

Бугаризација имена и презимена је спровођена како над мртвим, тако и над живим Врањанцима. Родитељи су били присиљавани да својој тек рођеној деци дају бугарска имена, док су презимена уместо на *ић* (што је одлика српских презимена), морала да се завршавају на *ев* (као што је то иначе уобичајено код Бугара).

Велика пропаганда је реализована путем социјализације, те су сходно томе учитељи у Врању добили посебан програм из Бугарске по коме су држали часове на бугарском језику. Историја је прекрајана, подаци су се лажирани, а деца су морала да уче како нису Срби, већ “Моравски Бугари”. Да је ово била државна стратегија Бугарске видимо и по томе што је Парламент Бугарске 1915. године послао учитеље на територије јужне и источне Србије, како би на “исправан начин” образовали децу у Србији. Српски учитељи који би одбили овакав програм су били интернирани. Иста судбина је чекала и родитеље који су одбијали да шаљу децу у овакве идеологизиране школе.

Бугарима је сметала и српска ношња јер је била део српског националног идентитета. Због тога су забрањивали и ношење шајкаче, српске кошуље и опанака (посебно су били забрањени каишеви на опанцима).³¹

Уништење националног идентитета није могло да се изврши док год је постојао јак утицај српске православне цркве, која је вековима била духовни стожер српског народа. Да би наметнули утицај бугарске цркве, окупатори су морали најпре да се обрачунају са српским клером. То су радили на веома перфидан начин, вршећи тајне егзекуције (како не би изазвали револт код становништва) и депортујући српске свештенике у заробљеничке логоре у Бугарској, из којих се већина никада није вратила. Према подацима Међусавезнич-

30 Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима: саопштења једног пријатеља из тешких времена*, Дерета, Београд, 1991, стр. 263.

31 То је из разлога што су представљали специфичност српског фолклора.

ке комисије коју су сачињавала 3 Срба, Француз Бонасије и Енглез Х. Б. Мен, у Јужној Србији је убијено укупно 150 свештених лица.³² Само у врањском округу је од 1915. до 1916. године убијено 42 свештеника.³³ Многа свештена лица су покушала самоубиство, како не би отишла у бугарске логоре у којима их је чекала најгора тортура. Припадници православног српског клера су одвођени у Бугарску преко власинских планина, ходајући 7-10 дана. У затвореништву су многи умрли од пегавог тифуса и осталих заразних болести, услед нехигијенских услова. Према сведочењу протојереја топличког округа Танасија Урошевића, у бугарским затворима су свештеници хватали стенице уз помоћ листа пасуља. Само за ноћ би свако ухватио 80-150 комада стеница.³⁴

Геноцидне намере бугарских освајача се виде најексплицитније из тајног документа који је донет 29. маја 1918. године под називом “Инструкција војне инспекције Моравске области”. У овом документу се између осталог наводи и следеће: “Да би се спровела бугаризација ове области, треба претходно уништити све што је српско, па ће се тако на рушевинама србизма изграђивати бугаризам”.³⁵ “Опасност” од српских жена је наглашена у овом документу јер су биле оквалификоване као “најзначајнији и најжешћи шовинисти”.³⁶

Бугарски “страх” од српских жена као наводних носилаца српског националног духа је прерастао у најгори тип тортуре. Жене су злостављане како психички, тако и физички, биле су понижаване и уцењиване, а многе од њих су убијане на најбруталније начине. Један од најгорих облика деперсонализације и понижавања женског бића су биле тзв. *вечеринке* које су Бугари организовали с времена на време. Реч је заправо о покушају да се српске жене подводе бугар-

32 Момчило Павловић, *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*, Институт за савремену историју, Београд, 2007, стр. 12.

33 Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Економска политика, Београд, 1981, стр. 47.

34 Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914-1918*, Историјски музеј Србије, Београд, 2000, стр. 333.

35 Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Економска политика, Београд, 1981, стр. 50.

36 Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Економска политика, Београд, 1981, стр. 56.

ским војницима, те очеви, мужеви и синови нису дозвољавали женским члановима породице да одлазе на овакве догађаје без њихове пратње. Током бугарске окупације многе жене на Југу Србије и у врањском крају су биле силоване, али о томе не постоје прецизни записи због стида које су жртве силовања осећале, као и због патријархалног морала израженог на овим просторима. Колико се ишло далеко у процесу понижавања српских жена, види се из изјаве бугарског митрополита Милентија који је истицао како “жене не би требало да се супротстављају бугарским војницима, јер чак и да остану у другом стању, у томе нема зла”.³⁷

Егзекуција становништва српског порекла у Врању је у почетку спровођена тајно. Окупатори су тела убијених најчешће бацали у реке, бунаре или их закопавали на пољима и у планинама. Бугарска перфидност у извршењу ових злочина је ишла до тих граница, да су често породицама убијених говорили како су њихови ближњи добро у заробљеништву у Бугарској, а некима су чак узимали и новац како би га наводно доставили заробљеницима.³⁸

Насиље бугарских окупатора у Врању и околини је ишло упоредо са пљачкањем становништва. Под изговором закона, окупаторске власти су на све могуће начине пљачкали поробљени и осиромашени народ. Најмање казне су износиле од 1000 до 2000 лева, али су ишле и преко 50 000 лева.³⁹ Заstraшивање становништва се спроводило на разне начине, а једна од најприсутнијих метода била је претрес становништва. Наиме, Бугари су на сваких 10 дана детаљно претресали куће српског становништва, наводно тражећи оружје и комите. Да би сачували животе својих ближњих (и куће од спаљивања), Врањанци су давали последње залихе новца и последњи комад хлеба. При том су окупатори узимали све - храну, новац, стоку, намештај, одећу, алат... Приликом повлачења војске 1918. су чак однели делове млинова за мле-

37 Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Економска политика, Београд, 1981, стр. 81.

38 Током Првог светског рата из Јужне Србије (укључујући и Врање) је укупно интернирано око 100.000 људи, од којих се 50.000 није вратило из заробљеништва. Према: Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Економска политика, Београд, 1981, стр. 83.

39 Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Штампарија књијарница и цинкографија, Народ, Београд, 1921, стр. 88.

вење пшенице. Уколико би поједини Срби побегли од бугарског терора онда би се њихова имовина стављала на лицитацију или би се разграбила међу самим Бугарима.⁴⁰ Пљачкане су и апотеке (две апотеке у Врању), те је тако становништво остало без икаквих медикамената.⁴¹ У селима није било ништа боље - сви сељани који би имали стоку су морали да доносе млеко у сирарнице које су носиле назив “мандра”, како би се направио сир за бугарску војску.

Бугарска окупација Врања, и уопште целе јужне Србије, била је пропраћена различитим облицима политичког насиља. Принуда је облика насиља који су Бугари учестало примењивали над подјармљеним народом. Ови облици принуде су се чак могли упоредити са турским зулумом који је трајао неколико стотина година над српским народом. Попут Турака, и Бугари су увели кулучење, тј. принудни рад⁴², на који су одвођени не само радно способни становници Врања, већ и старије генерације (60-80 година), жене и нејака деца, о чему је и Арчибалд Рајс оставио документоване извештаје.⁴³ Приликом изградње Кичевског пута многи људи су изгубили животе јер су радили у нехуманим условима. Одвођење на рад у рудник је такође била честа појава, а свако бекство би се најстроже кажњавало. Уколико би неко самовољно напустио принудан рад кажњаван је батинањем (25 удараца) по голом телу, плус новчано. Након другог бекства окривљеном би се узимала целокупна покретна и непокретна имовина, а он би завршавао у логору.

Систем терора бугарских окупатора је наишао на колективну осуду не само поробљеног становништва, већ и целе међународне јавности, када је прекршен 23. члан Хашке конвенције који гласи: “Забрањено је ономе ко води рат да приморава сународнике противничке стране да учествују у ратним операцијама управљеним противу њихове земље”.⁴⁴

40 Исто, стр. 89.

41 Исто, стр. 90.

42 Посебно би се угледни Врањанци принуђивали на најтеже и најпрљавије послове (попут чишћења јавног тоалета или ношења тешког терета), како би се омаловажили.

43 Према: Архив Југославије, *Међународна комисија за ислеђивање бугарских злочина у Србији и Македонији 1916-1922*, бр. фонда 14, бр. фасцикле 2.

44 Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима: саопштења једног пријатеља из тешких времена*, Дерета, Београд, 1991, стр. 53.

Због покушаја регрутовања српских мушкараца (од 17 до 65 година старости) за бугарску војску, развиће се бунт обесправљених Срба који ће и покренути Топлички устанак 1918. године под вођством Косте Пећанца и Косте Војновића.⁴⁵ Током 25 дана устанка ослобођени су делови врањског, нишког и рашког округа, Прокупље, Лебане, Пуста Реку, околина Бруса, Рибарска Бања (устанници су дошли чак до Сокобање). Реваншизам бугарских окупатора је по свршетку Топличког устанка био катастрофалан – погубљено је 20.000 људи у крајевима обухваћеним устанком (укључујући и Врање).⁴⁶

Становништво града Врања је било под перманентном тортуром бугарских окупатора током целог рата. Манир бугарских окупатора је био да увек пре егзекуције туку жртве користећи “беле пушке”, тј. велике батине којима би пребијали становништво.⁴⁷ Најмањи број удараца би износио 25, док максимални број није био одређен. Они који би пуким случајем преживели пребијање, у великој мери би остајали богаљи до краја живота.⁴⁸ Неки подаци о мучењу жртава у јужним деловима Србије превазилазе све границе бестијалности. Тако су рецимо, у Житном Потоку војници 25. пука одрали живу мајку Петра Стаменковића, док су у селу Гргуре Аврама Тодоровића бацили у казан и скували.⁴⁹ Ни трудне жене нису биле поштеђене. Ударане су у трбух, па су многе од њих након таквог мучења побацивале или би остајале сакате.

Бугари су користили разне методе мучења: вешање за руке и ноге, паљење сламе испод главе, чупање женама дојки клештима, спуштање жртава у бунар где би и умирали у најгорим мукама... Посебно се радило на психичком кажњава-

45 У садејству са аустроугарским снагама, Бугари су крваво угушили устанак. Пећанац се стационирао на Копаонику, где је 1918. године сачекао савезничку војску. Коста Војновић је код села Гргура био опкољен и приликом окршаја са непријатељем је извршио самоубиство.

46 Момчило Павловић, *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*, Институт за савремену историју, Београд, 2007, стр. 13.

47 Ударали су 100 удараца, а често и до 1000. Тукли су по ушима, табанима, рукама, стомаку, а често и по гениталијама.

48 Да би ублажили несносне болове од удараца “белим пушкама”, пребијени Срби су увијали ране у овчију кожу како би што пре зацелиле. Према: Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Борба, Београд, 1981.

49 Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Економска политика, Београд, 1981, стр. 79.

њу цивилног становништва. Смишљане су најгнусније методе за мучење, попут приморавања жена у црнини да играју уз музику на гробовима својих најмилијих, под претњом да ће бити убијен и остатак породице уколико не послушају наредбу.⁵⁰ Силовања која су била масовна и која су најчешће извршавали бугарски чиновници и официри, можемо уврстити у психофизички облик тортуре. С обзиром да окупатори нису марили ни за животе оних најневинијих, а то су свакако деца, силована су и деца од 12 година.⁵¹ Неретко су се силовала деца пред мајкама и обратно. За убијање српског живља бугарски окупатори су претежно користили бајонете, али је било и дивљачких облика политичких убистава, попут кувања у казану.⁵²

Егзекуције би се извршавале појединачно, а неретко и у групама (најчешће од 10-12 у групи).⁵³ Према сведочењу Арчибалда Рајса убиства у селу Ристовцу су била огромна: “Сада смо у старој Србији и оно што сазнајем о владању Бугара, превазилази све што смо могли замишљати. Ристовац је потпуно изгорео и сви његови мушкарци и дечаци од десете године, побијени су”.⁵⁴

Село Ушевце је такође било опустошено. У знак одмазде што је српска војска напала бугарске војнике, побијено је скоро цело село (107 људи).⁵⁵ Па ипак, највећа “кланица” српског становништва је била у Сурдулици⁵⁶ у којој је по извештају Арчибалда Рајса убијено 2000-3000 људи.⁵⁷ Убиства

50 Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини*, Културно-природно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922.

51 Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини*, Културно-природно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922.

52 Момчило Павловић, *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*, Институт за савремену историју, Београд, 2007.

53 Бугари су извршавали ова убиства у мањим групама, како се не би одмах открила перфидност и подмуклост њихове фашистичке и геноцидне политике.

54 Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима: саопштења једног пријатеља из тежких времена*, Дерета, Београд, 1991, стр. стр. 263.

55 Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини*, Културно-природно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922, стр. 113.

56 Врела Река, Дубрава, Стојкова Шума, Дубока Долина, Калифер, Радичеве Баре, Влашки Дол су само нека од места у Сурдулици која представљају колективне гробнице.

57 Архив Југославије, *Међународна комисија за ислеђивање бугарских злочина у Србији и Македонији 1916-1922*, бр. фонда 14, бр. фасцикле 2.

у Сурдулици су најчешће извршавана ноћу, а према писању америчког новинара Вилијама Драјтона, лешеви умрлих се често и нису закопавали, већ су се остављали псима као храна.⁵⁸

Током посете једној од масовних гробница у Сурдулици (Дубока долина) Арчибалд Рајс је, правећи извештај о погинулим Србима, тврдио како је близу чувене Дубоке Долине затекао чопоре разуларених паса који су побеснели, јер су их Бугари хранили људским лешевима: “Кад смо тамо дошли, пси који су подивљали јер су се хранили месом безбројних жртава бугарског беса, беже испред нас. Свуда кости и хумке. Страшно је што су Бугари овде урадили”.⁵⁹

Окупација Бугара у врањској области је била праћена изразитим репресалијама, од којих можемо посебно издвојити масовна силовања и насилно одвођење деце од родитеља у бугарске војске⁶⁰ итд. Једна од најокрутнијих идеја јесте продаја 8000 девојчица српског порекла из јужних крајева Србије турским харемима, што је као податак изнео Никола Пашић.⁶¹ Ништа мање окрутно било је масовно расељавање породица у Малој Азији по највећим забитима, како би се што више уништио српски национални дух под налетом азијске тортуре.⁶²

Бугарски национализам, који је током Првог светског рата прешао у шовинизам и фашизам, био је мотивисан експанзионистичким претензијама и жељом да се реализује идеја “Велике Бугарске”. Ове иредентистичке тенденције су биле присутне не само у редовима бугарских политичара, већ су их подржавали и поједини интелектуалци попут Ивана Вазова који је у песмама наглашавао да треба извршити геноцид над Србима, док је пак, дипломатски представник

58 *Documents relatifs aux violations des Conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, Paris, том I, цитирано према: Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Борба, Београд, 1981, стр. 120.

59 Према: Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима: саопштења једног пријатеља из тешких времена*, Дерета, Београд, 1991, стр. 264.

60 Регрутовани су и малолетни дечаци од 12 година.

61 Арчибалд Рајс, *Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара криминалисте са српског македонског фронта*, Државна штампарија Краљевине Србије, Крф, 1918, стр. 74.

62 Рајс сматра да су Бугари овај стравичан план спроводили по наређењу Немца.

приликом склапања Букурешког мира истакао да су Бугари спремни и са ђаволом да се удруже, само да би уништили Србију.⁶³

Овакви ирационални и неосновани политички циљеви су довели до великог броја жртава – познато је да је Србија током Првог светског рата изгубила једну трећину свог становништва.⁶⁴ Преамбициозни бугарски планови су такође имали своју цену, па је тако Бугарска на крају осујећена и понижена највише личила на “хијену са почупаним зубима”, како је о њој писао француски лист *Soleil du Midi* 8. октобра 1918. године: “Најзад је Србија враћена Србима у целости од оних који се хваљаху да су је освојили и убили јој расу. Веће и лепше сатисфакције нема од те, што је право и правда победила криминалитет. У Европи се неће више наћи народа који ће зажалити Бугаре од којих је сада остала само једна хијена са исчупаним зубима”.⁶⁵

Сваки систем терора (укључујући и бугарски за време Првог светског рата) се базира на претпоставци да се може владати застрашивањем и уз помоћ насиља. Оно што се при том често заборавља, јесте чињеница да се свест о националном идентитету не може изменити бајонетима и силом. Покушај да се од једне етничке групе направи нека друга на силу, никада у политици није давао дугорочне резултате. Свесни свог етничког порекла Срби у јужним крајевима су се током Првог светског рата упорно одупирали асимилацији бугарских окупатора, о чему најексплицитније сведочи покретање Топличког устанка.

Иако је насиље у политици понекад ефикасно јер даје брзе резултате, отпор храброг становништва у Врању и околини је показао да се силом не може изазвати колективна амнезија код једног народа. Данас након једног века од бугарске окупације Врања, гробови погинулих сведоче о исконској потреби људске врсте да очувају свој национални идентитет, без обзира колико било хипертрофирано насиље система терора у којем се налазе.

63 Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини*, Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922. стр. 7.

64 Бојковић Слађана, Пршић Милоје, *Страдање српског народа у Србији 1914-1918*, Историјски музеј Србије, Београд, 2000.

65 Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Штампарија књижарница и цинкографија, Народ, Београд, 1921, стр. 79.

Литература

Монографије:

Бојковић, Слађана, Пршић, Милоје, *Страдање српског народа у Србији 1914-1918*, Историјски музеј Србије, Београд, 2000.

Динић, Сретен, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Штампарија књижарница и цинкографија, Народ, Београд, 1921.

Лилић, Борислава, *Из прошлости српско-бугарских односа*, Институт за политичке студије, Београд, 1999.

Павловић, Момчило, *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*, Институт за савремену историју, Београд, 2007.

Рајс, Арчибалд, *Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара криминалисте са српског македонског фронта*, Државна штампарија Краљевине Србије, Крф, 1918.

Рајс, Арчибалд, *Шта сам видео и проживео у великим данима: саопштења једног пријатеља из тешких времена*, Дерета, Београд, 1991.

Симеуновић, Драган, *Тероризам*, Правни факултет, Београд, 2009.

Стојанчевић, Владимир, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, Институт за политичке студије, Београд, 2005.

Трајковић, Александар, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*, Економска политика, Београд, 1981.

Фром, Ерих, *Анатомија људске деструктивности*, II део, Напријед, Загреб, 1986.

Хаџи-Васиљевић, Јован, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Подружница потомака ратника ослободилачких ратова Србије од 1912. до 1918. године "4. октобар", Врање, 2003.

Хаџи-Васиљевић, Јован, *Кроз Албанију 1915. године*, Штампарија Св. Сава, Београд, 1929.

Хаџи-Васиљевић, Јован, *Са Крфа на солунско војиште*, Удружење потомака ратника ослободилачких ратова Србије од 1918. године, Врање, 2012.

Хаџи-Васиљевић, Јован, *Српска војска у европском рату*, Удружење потомака ратника ослободилачких ратова Србије од 1918. године, Врање, 2008.

Чланци:

Симеуновић, Драган, "The Tradition of Collective Guilt as the Main Source of the Cultur of Violence", *Science and Society-Nauka i društvo*, бр. 2, 2014.

Архивска грађа:

Међународна комисија за ислеђивање бугарских злочина у Србији и Македонији 1916-1922, Архив Југославије, бр. фонда 14, бр. фасцикле 2.

Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit International en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée, I-III, Paris, 1919.

Marija Djoric

THE TERROR OF BULGARIAN OCCUPIERS IN THE VRANJE DISTRICT DURING THE FIRST WORLD WAR

Resume

This paper analyzes the system of terror that the Bulgarians had established during the First World War against the habitants of the southern Serbia, with special emphasis on the violence committed in Vranje and the surrounding area by the Bulgarian occupiers. By invading the Serbian territories, the Bulgarians have strived during the First World War towards realizing the idea of "The Great Bulgaria", relying primarily on the decisions made by the Treaty of San Stefano. Lead by the irredentist ideas, the Bulgarians carried out a violent brutalization against the Serbian population by using propaganda and revision of the historical facts, arguing that it was not the Serbian population, but "the Morava Bulgarians". Given that the Bulgarisation of Serbs could not be done by peaceful means, the Bulgarian invaders used the system of terror. The Serbs in Vranje and the surrounding area were interned, murdered and tortured only because they did not want to give up their national identity.

The occupiers have, during the First World War, applied all forms of political violence in Vranje and the surrounding area, from basic forms such as the threat of force, coercion, pressure, political murder, torture, to the complex forms such as terror and repression.

The violence of the Bulgarian occupiers was carried out in three phases. While the first phase implied the destruction of the intelligence and respectable people (teachers and priests in the first place), in the second phase, the Bulgarian fascists have planned terrorizing women of the Serbian national origin. The Bulgarians regarded as “particularly dangerous” the women of the Vranje and Toplica districts, since they were most deserving for preservation of the Serbian national identity through the upbringing of children. The last, third phase, aimed at the destruction of everything that represented a Serbian national being.

Regardless that the city of Vranje was exposed to the scary terror of the occupiers, the most intense crimes had been committed in the villages Ristovac and Usevce, while Surdulica, in the wider area of Vranje, represents the biggest slaughterhouse in which the Serbs were tortured, murdered and interned. The village Ristovac was completely burned down, and all of its male habitants older than ten were murdered. In the village Usevce 107 people were murdered, while in Surdulica there are still dozens of tombs (in Vrela Reka, Dubrava, Stojkova Suma, Duboka Dolina, Kalifer, Radiceve Bare, Vlaski Dol etc.), in which lie the remains of the Serbs killed.

Even though the violence in politics is sometimes effective, since it gives fast results, the resistance of the brave habitants of Vranje and the surrounding area has shown that force cannot cause a collective amnesia in one nation. Today, one century after the Bulgarian occupation of Vranje, the tombs of the fallen testify of a fundamental need of the human kind to preserve its national identity, regardless how hypertrophied the violence of the system of terror in which they are kept is.

Key words: First World War (1914–1918), Bulgaria, terror, Vranje, Serbia, violence, identity.

Овај рад је примљен 1. јула 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 28. августа 2015. године.